

Μαρία Γερολυμάτου

Εμπόριο, κοινωνία και αισθήσεις (11ος–12ος αιώνας)

Τα αρώματα και τα μπαχαρικά, είδη τα οποία θεωρούνταν κατά το Μεσαίωνα κατ' εξοχήν πολυτελείας, ήταν γνωστά από πολύ παλιά στους Βυζαντινούς. Το ίδιο ίσχυε και για τα μεταξωτά,¹ τα οποία από ένα σημείο και εξής άρχισαν να παράγονται και στην ίδια τη βυζαντινή επικράτεια.² Τα είδη αυτά απευθύνονταν σε μιαν *élite*, η οποία είχε τη δυνατότητα να τα προμηθευτεί. Το *Επαρχικό Βιβλίο* αναφέρεται στο εμπόριο πολυτελών μεταξωτών και αρωμάτων στην Κωνσταντινούπολη του δεκάτου αιώνα και περιέχει πλήθος ρυθμίσεων — ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα μεταξωτά — που αποσκοπούσαν στον έλεγχο της διακίνησής τους. Έξω μάλιστα από την πρωτεύουσα, η κατανάλωσή τους πρέπει να ήταν ακόμα πιο περιορισμένη.³ Το μεταξύ ήταν είδος το οποίο οι Βυζαντινοί διαχειρίζονταν με μεγάλη φειδώ, προσδίδοντάς του μάλιστα το χαρακτηρισμό διπλωματικού όπλου,⁴ ενώ ταυτόχρονα ήταν μέσο αποθησαύρισης. Μισθοί σε κρατικούς αξιωματούχους καταβάλλονταν σε είδος, υπό τη μορφή μεταξωτών υφανμάτων και ενδυμάτων.⁵

¹ Για τη βιβλιογραφία σχετικά με την οργάνωση της αγοράς του μεταξίου και των παραγώγων, βλ. G. Maniatis, «Organization, market structure, and modus operandi of the private silk industry in tenth-century Byzantium», *DOP* 53 (1999), 263–332.

² Κριτική των πηγών και της βιβλιογραφίας σχετικά με τη εισαγωγή του μεταξίου στο Βυζάντιο τον 6ο αιώνα, βλ. A. Muthesius, «The Byzantine silk industry: Lopez and beyond», *Journal of Medieval History* 19 (1993), 19–23.

³ Απαγορευόταν πχ. η αγορά από επαρχιώτες κεκλωμένων και άρραφον ήματιών καθώς και η πώληση ακατέργαστης μετάξης έξω από την πρωτεύουσα: Έπαρχικό βιβλίο, έκδ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* (CFHB 33· Βιέννη, 1991), 4,8, 6.16.

⁴ A. Muthesius, «Silken diplomacy», στο J. Shepard και S. Franklin (επιμ.), *Byzantine Diplomacy* (Άλντερσοτ, 1992), 237–48.

⁵ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί βασιλείων τάξεως*, τόμ. Α', έκδ. I. Reiske (CSHB· Βόννη 1829), 668–9. Βλ. επίσης, Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *Περί τῶν βασιλικῶν ταξιδίων*, έκδ. J. Haldon, *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions* (CFHB 28· Βιέννη, 1990), 110.250–5.

Τα κείμενα του ενάτου και δεκάτου αιώνα δίνουν περισσότερη έμφαση στην οικονομική σημασία αυτών των ειδών, παρά στην κοινωνική. Δεν καταγράφουν προσωπικές προτιμήσεις, ενώ δε διαφαίνεται πουθενά η ανάπτυξη ενός προσωπικού γούστου, όσον αφορά στα είδη εκείνα η χρήση των οποίων ξεπερνούσε την εξυπηρέτηση στοιχειωδών βιοτικών αναγκών. Ο υποκειμενικός παράγοντας απουσιάζει. Κάποια διαφοροποίηση αρχίζει εν τούτοις να διαφαίνεται από τις αρχές του δεκάτου αιώνα με τη Νεαρά αρ. 80 του Λέοντος ζ' του Σοφού (886–912) που επέτρεπε την αγοραπωλησία και συνεπώς τη χρήση μικρών τεμαχίων πορφύρας από άτομα έξω από το αυτοκρατορικό περιβάλλον, ενώ μέχρι τότε η χρήση της πορφύρας ήταν αυστηρά περιορισμένη στον αυτοκράτορα. Ο Λέων παρατηρεί ότι δεν υπάρχει λόγος να εναντιώνεται στη διάθεση των υπηκόων του για εισαγωγή πολυτελών ειδών στον ιδιωτικό τους βίο, αφού δεν υπάρχει τίποτα σε αυτήν το οποίο παραβιάζει το αυτοκρατορικό μεγαλείο.⁶ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η επόμενη Νεαρά, αρ. 81, με την οποία ο Λέων επιτρέπει την κατασκευή κοσμημάτων και πολυτίμων αντικειμένων από χρυσό και πολύτιμους λίθους, με την υπόθεση βέβαια ότι αυτή συνάδει με την κοινωνική θέση και το αξίωμα αυτού για λογαριασμό του οποίου κατασκευάζονται τα πολύτιμα αντικείμενα.⁷ Είναι πιθανό ότι οι διατάξεις αυτές απηχούν την πίεση που ασκούσαν κάποιες οικονομικά, ίσως δε και κοινωνικά, εύρωστες ομάδες προκειμένου να αποκτήσουν πρόσβαση στα είδη πολυτελείας.

Ο ενδέκατος αιώνας βλέπει να αναδύεται το ενδιαφέρον για το άτομο και τις προσωπικές συνήθειές του. Η αλληλογραφία του Ψελλού αφήνει να διαφανεί η διάθεση ενασχόλησης με πτυχές του ιδιωτικού βίου. Ο Ψελλός ειρωνεύεται με λεπτό τρόπο σε επιστολή του έναν γνωστό του, ο οποίος επιστρέφοντας από ένα ταξίδι του στη θρακική ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης του περιέγραψε με κάθε λεπτομέρεια πτυχές της καθημερινής ζωής κοινού τους φίλου: τα σκεύη που χρησιμοποιούσε στην τράπεζα, τα είδη που κατανάλωνε, τον τρόπο με τον οποίο έτρωγε και έπινε.⁸ Τόσο η ειρωνία του Ψελλού (*ἐπέϊ δέ σοι ἐλεπτολόγησε τὸ*

⁶ P. Noailles και A. Dain, *Les nouvelles de Léon VI le Sage. Texte et traduction* (Παρίσι, 1944), 273.19–22, 275.1–8.

⁷ Noailles και Dain, *Les nouvelles*, 277.9–14. Το *Επαρχικό Βιβλίο*, έκδ. Koder, κεφ. 2, καθορίζει το πλαίσιο του εμπορίου ευγενών μετάλλων και πολυτίμων λίθων.

⁸ Μιχαήλ Ψελλός, *Επιστολή 9*, έκδ. E. Kurtz και F. Drexl, *Michaelis Pselli, Scripta minora, magnam partem adhuc inedita*, τόμ. Β'. *Epistulae* (Μιλάνο, 1941), 11: *εἶτα δὴ καταβαίνων ἐξεφρασε σοὶ τὴν τράπεζαν, τὸ τῆς διαίτης εἶδος, ὡς διαίτην, ὡς γελῶν, ποταπὸς μὲν σοὶ ὁ ἱππολέβης, ὁποῖον δέ σοι τὸ κυπελλῖον, ὁποῖος ὁ πινακίσκος, ὁ χυτρόπους, ἡ ἐτηνήρως, ὡς τῶν ποτηρίων σου τὸ μὲν ἔκπωμα, τὸ δὲ ἐλέφας, τὸ δὲ ἔφρηθος, τὸ δὲ ῥύντιν, τὸ δὲ δακτυλωτόν, τὸ δὲ κάλπιν, τὸ δὲ κυβειοῖδες, τὸ δὲ κισσυβοιοῖδες, ὡς πῖνοις, ὡς προπῖνοις τοῖς φίλοις καὶ ὡς τῶν οἴνων τὸν μὲν Φαλερίων*

συμπόσιον... σμῆνος ἐγὼ λόγων ἐντεῦθεν ὄρων βαθὺν ὕπνον ὑποκρινόμενος οὕτως ἀπηλλάγην τοῦ ἀνδρός) όσο και η υπερβολή — είναι αμφίβολο αν όλα αυτά τα σκευή ήταν πραγματικά σε χρήση — είναι προφανείς. Πάντως η λεπτομέρεια με την οποία γίνεται η καταγραφή καθώς και η χρήση τόσο ειδικών ὀρων για να δηλωθεί ένα και μόνο αντικείμενο, το κύπελλο,⁹ ακόμα και αν η πραγματολογική τους αξία είναι αμφισβητήσιμη, είναι ενδείξεις ζωηρού ενδιαφέροντος για θέματα του ιδιωτικού βίου.

Την ίδια περίοδο, οι συγγραφείς αρχίζουν να προβάλλουν την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης σχέσης με τα είδη πολυτελείας. Ο Ψελλός αναφέρεται στο έντονο ενδιαφέρον της αυτοκράτειρας Ζωής για τα αρώματα και τα αρωματικά ξύλα και φυτά, ενώ σε άλλο σημείο σχολιάζει ότι η Ζωή δεν ασχολούνταν με την ύφανση καί το γνέσιμο, όπως θα ἄρμοζε σε μια γυναίκα, αλλά με τα αρώματα τα οποία ἔρχονταν από την Ινδία και την Αίγυπτο.¹⁰ Η ενασχόληση της ἄγγιζε τα ὄρια της μονομανίας. Το πάθος της μάλιστα, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο συγγραφέα, την είχε οδηγήσει να μετατρέψει το γυναικωνίτη των ανακτόρων σε «μυρσειείο», δηλαδή αρωματοπωλείο. Πιθανώς αυτήν την εποχή η Ζωή δεν ήταν η μοναδική γυναίκα η οποία δεν ανταποκρινόταν στο συντηρητικό γυναικείο πρότυπο του Ψελλού. Η πληροφορία πάντως του ιστορικού ἔχει ιδιαίτερη σημασία, διότι είναι η πρώτη φορά που υπάρχει το ενδιαφέρον να καταγραφούν οι προσωπικές προτιμήσεις ενός ατόμου.

Παράλληλα, διαπιστώνει κανείς την εμφάνιση ενός ζωηρού ενδιαφέροντος για θέματα αισθητικής. Σε επιστολή του προς τον πρωτοπρόεδρο Κωνσταντίνο, ανεψιό του πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου, ο Ψελλός απαντά στη δυσαρέσκεια που όπως φαίνεται είχε προκαλέσει στον αλληλογράφο του προηγούμενη επιστολή του. Φαίνεται ότι το περιεχόμενο αυτής της τελευταίας, η οποία δε σώζεται, περιείχε κάποια λεπτή ειρωνία που δεν έγινε δεκτή με θετικό τρόπο από τον Κωνσταντίνο. Ο Ψελλός απορεί για την ἔλλειψη πνεύματος εκ μέρους του αλληλογράφου του και για την αδυναμία του, αφού αντιληφθεί ότι πρόκειται για ένα πνευματικό παιχνίδι, να συμμετάσχει και αυτός στα συναισθήματα τα οποία δημιούργησε στον ίδιο η συγγραφή της επιστολής. Καταφεύγει στο χώρο της φύσης και παρατηρεί ότι το τριαντάφυλλο, το οποίο θεωρείται το ομορφότερο ἄνθος,

παρατῆ πληροῦντα τὴν κεφαλὴν, τὸν δὲ Χιον προαιρητὸ ἦπαρ ἐπιχειλὲς ποιοῦντα πυρός, πῶς ἐπιχεῖ σοι τὸ κύπελλον ὃ τὸν κρατήρα κινῶν, πῶς ἡρέμα τοῖς δακτύλοις ἐντίθῃσι.

⁹ Για τη σημασία ὄλων των τεχνικών ὀρων που χρησιμοποιεῖ ο Ψελλός, βλ. τα σχετικά λήμματα στο H. Lidell, R. Scott και H. Jones, *A Greek-English Lexicon* (9η ἐκδ.: Οξφόρδη, 1940).

¹⁰ Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, ἐκδ. E. Renault, *Michel Psellos Chronographie* (2η ἐκδ.: Παρίσι, 1967), τόμ. Α', 147–8, και τόμ. Β', 49. Για την προέλευση των αρωμάτων, βλ. *Επαρχικό Βιβλίο*, ἐκδ. Koder, 10.1.

περιβάλλεται από αγκάθια. Προχωρεί μάλιστα σε μια ακόμα πιο τολμηρή μεταφορά παραλληλίζοντας τη δηκτική διάθεση της επιστολής του με τα πειράγματα των ερωτευμένων τα οποία τους καθιστούν ακόμα πιο προσφιλείς: *οὐκ οἶσθα... ὅτι τὰ τῶν ἐρωμένων κνίσματα μᾶλλον δὴ τοὺς ἐρῶντας ὑποκινοῦσιν ἢ τὰ φιλήματα... ἀνήδυστον γὰρ θάτερον παρὰ θάτερον, καὶ τὸ ἐν εὐτραπέλιᾳ καὶ χάριτι, εἰ μὴ καταμεμιγμένον ἔχει καὶ τὸ δοκοῦν τέως τραχύ, χαῦνον ἀντικρυς καὶ κινοῦν γέλωτα.*¹¹ Η άποψη του Ψελλού ότι η μίξη στοιχείων αντιθετικών μεταξύ τους είναι απαραίτητη για την επίτευξη ενός καλύτερου αισθητικού αποτελέσματος αποτελεί, νομίζω, μια σημαντική διαπίστωση για την ιστορία του βυζαντινού γούστου. Το απόσπασμα πάντως παρουσιάζει ενδιαφέρον όχι μόνο διότι υποδηλώνει εκλεπτυσμένο γούστο, αλλά και διότι αποτελεί ένδειξη μεγαλύτερης ελευθερίας έκφρασης σε χώρο ιδιαίτερα προσωπικό, όπως είναι ο ερωτικός. Η άνεση στην προσέγγιση αυτού του θέματος, και μάλιστα από έναν συγγραφέα ο οποίος θεωρείται συντηρητικών αντιλήψεων,¹² απηχεί μια γενικότερη τάση, η οποία παρατηρείται, όπως θα δούμε παρακάτω, πιο έντονα τον επόμενο αιώνα.

Το ενδιαφέρον για το πολυτελές λαμβάνει το χαρακτήρα γενικευμένης ροπής το δωδέκατο αιώνα. Συγγραφείς αντιπροσωπευτικοί της εποχής, όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος, έχουν σε εξαιρετική εκτίμηση τον πλούτο και αντιμετωπίζουν με θαυμασμό τον πολυτελή τρόπο διαβίωσης της αριστοκρατίας.¹³ Αντικείμενα του ιδιωτικού βίου κατασκευάζονται με ιδιαίτερη φροντίδα ούτως ώστε να ικανοποιήσουν την τάση των παραγγελιοδοτών να προβάλλουν την κοινωνική τους θέση μέσω αυτών.¹⁴ Οι κάτοχοί τους δεν αρκούνται απλώς στην απόκτηση αυτών των αντικειμένων, αλλά φροντίζουν να τα συνοδεύουν και από επιγράμματα που υπογραμμίζουν τόσο το κάλλος τους, όσο και την εξέχουσα κοινωνική θέση των ιδίων.¹⁵ Η τάση αυτή, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί συνώνυμη με τη ματαιοδοξία, εξωραΐζεται και φίλτραρεται μέσα από τη θρησκευτική τέχνη.¹⁶ Χαρακτη-

¹¹ Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Ε' (Βενετία, 1876' ανατ. Αθήνα, 1972), 467.

¹² Όπως έχει παρατηρήσει ο Α. Κ[azhdan], «Psellos, Michel», *ODB*, τόμ. Γ', 1754-5, ο Ψελλός δεν αποφεύγει να θίξει το ζήτημα της σεξουαλικής επιθυμίας.

¹³ Α. Kazhdan και Α. Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες-Λονδίνο, 1985) 106-8.

¹⁴ Ο Ρ. Hetherington, «Enamels in the Byzantine world: Ownership and distribution», *BZ* 81 (1988), 29-38, συγκεντρώνει και σχολιάζει τις μαρτυρίες για αντικείμενα διακοσμημένα με σμάλτο.

¹⁵ Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι τα επιγράμματα που συνέθεσε ο Θεόδωρος Πρόδρομος για το κάτοπτρο κάποιας Μαρίας Κομνηνής και για το σπαθί του Αλεξίου Κοντοστεφάνου (έκδ. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* (Βιέννη, 1974), σφ. 55 και 52).

¹⁶ Για μια κοινωνιολογική προσέγγιση της πρακτικής των αφιερώσεων στο Θείο μέσα από τα επιγράμματα που συνοδεύουν αυτές τις αφιερώσεις, βλ. Τ. Papamastorakis, «The display of accumu-

ριστική περίπτωση αποτελεί το επίγραμμα το οποίο παρήγγειλε η πορφυρογέννητη Άννα Κομνηνή,¹⁷ σύζυγος του Στεφάνου Κοντοστεφάνου, ο οποίος είχε σκοτωθεί σε μάχη, για μια εικόνα την οποία αφιέρωσε στον άγιο Στέφανο. Στο επίγραμμα περιγράφεται με λεπτομερή τρόπο η εικόνα, που ήταν καμωμένη από χρυσό και άργυρο και παρίστανε το θάνατο του πρωτομάρτυρα. Η χορηγός ζητάει από τον άγιο Στέφανο να δεηθεί για τη σωτηρία της ψυχής του συζύγου της, αλλά και να προστατεύσει την ίδια και τα παιδιά της.¹⁸ Παράλληλα όμως είναι σαφής η διάθεσή της να προβάλει την ομορφιά του έργου το οποίο είχε παραγγείλει, εφ' όσον φροντίζει και για τη σύνθεση επιγράμματος το οποίο περιγράφει την εικόνα και καταγράφει τις προθέσεις της δωρητριάς.

Έχει παρατηρηθεί ότι την περίοδο αυτή οι Βυζαντινοί αρχίζουν να ενδιαφέρονται όλο και περισσότερο για το καλαίσθητο στην ενδυμασία τους, αλλά και για το ευχάριστο στη διατροφή τους. Ο Kazhdan έχει υποστηρίξει ότι η μοναστική διαίτα ήταν πολύ πιο ποικίλη και πλούσια το δωδέκατο από ό,τι ήταν πχ. το δέκατο αιώνα.¹⁹ Αν και αυτό δε φαίνεται εντελώς οίγουρο, δεδομένου ότι η άποψη αυτή είναι αποτέλεσμα σύγκρισης ανομοιογενών πηγών, βέβαιο πάντως είναι ότι στις κωνσταντινουπολίτικες μονές του δωδέκατου αιώνα υπήρχε μια σαφής διαφοροποίηση όσον αφορά στη μεταχείριση την οποία είχαν φτωχοί μοναχοί σε σχέση με αυτήν της οποίας απέλαυαν πλούσιοι αδελφοί τους με επιρροή στο κοινόβιο. Η άνιση αυτή μεταχείριση γινόταν αισθητή κυρίως ως διαφοροποίηση της διατροφής.²⁰

Φυσικά, δεν ήταν δυνατόν οι λαϊκοί να υπολείπονται των μοναχών στην επιδίωξη του ευδαιμονισμού και της πολυτέλειας. Οι ιστορικοί του δωδεκάτου αιώνα, ακολουθώντας την παράδοση της Άννας Κομνηνής η οποία πλέκει το εγκώμιο της γιαγιάς της Άννας Δαλασσηνής και της μητέρας της Ειρήνης Δούκαινας,²¹

lated wealth in luxury icons: Gift-giving from the Byzantine aristocracy to God in the twelfth century», στο Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Βυζαντινές εικόνες. Τέχνη, τεχνική και τεχνολογία* (Ηράκλειο, 2002), 35-47.

¹⁷ Πρόκειται για τη δευτερότοκη θυγατέρα του Ιωάννη Β' Κομνηνού: Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τόμ. Α' (Θεσσαλονίκη, 1984), 380-90.

¹⁸ *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, σφ. 51.

¹⁹ Kazhdan και Wharton Epstein, *Change*, 75-82.

²⁰ Πτωχοπρόδρομος, έκδ. Η. Eideneier, *Ptochoprodromos. Einführung, kritische Ausgabe, deutsche Übersetzung, Glossar* (Κολωνία, 1991), 156-7, 160-2.

²¹ Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, έκδ. D. Reinsch και Α. Kambylis, (CFHB 40/1· Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 2001), 105.66-73: *τὴν δὲ περὶ τὰ βασιλεία γυναικωνίαν παντάπασιν διεφθορῶν, ἐξότον ὁ Μονομάχος ἐκεῖνος τὸ τῆς βασιλείας ἀνεδήσατο κράτος... εἰς κόμον ἐπανούμενον μετήνεγκε (ἡ Άννα Δαλασσηνή), καὶ ἦν ἰδεῖν τὰ βασιλεία τηγκαῦτα τάξωσ ἐπανουμένησ μετελιχῶτα... ὡς τὰ βασι-*

τονίζουν τον ασκητικό τρόπο διαβίωσης του Ιωάννη Β' Κομνηνού,²² ενώ υπογραμμίζουν την περιφρόνηση της γερμανίδας πρώτης συζύγου του Μανουήλ Α' Κομνηνού για τον τεχνητό κόσμο.²³ Οι ίδιοι όμως έρχονται στη συνέχεια να δείξουν πόσο τα ιδανικά αυτά ήταν παρωχημένα: ο Μανουήλ Κομνηνός απέδιδε δημόσια μεγάλη τιμή στη σύζυγό του, στην ιδιωτική όμως ζωή του αυτοκράτορα, η αυτοκρατορία βρισκόταν σαφώς σε δεύτερη μοίρα εξαιτίας αυτών ακριβώς των αξιών τις οποίες έχει επαινέσει παραπάνω ο Χωνιάτης.²⁴ Στο ίδιο το αυτοκρατορικό περιβάλλον οι περιπτώσεις προβολής ενός προτύπου ευζωίας δεν ήταν λίγες. Ο Αλέξιος Α΄ξούχ, σύζυγος ανειμίας του Μανουήλ Κομνηνού, περιγράφεται ως χαρακτηριστικός τύπος *bon viveur*: αγαπούσε να τρώει κρέας και σύνθετα μαγειρεμένα εδέσματα, ενώ φαίνεται ότι ήταν επιρρεπής και προς το κρασί. Δεν απείχε μάλιστα από τα αρτύσιμα εδέσματα ακόμα και κατά τις ημέρες της νηστείας.²⁵ Η στάση αυτή δεν αποτελεί ένδειξη μόνο της ροπής του προς την ευζωία, αλλά ταυτόχρονα υποδηλώνει και κάποια ανεξαρτησία σε σχέση με καθιερωμένες θρησκευτικές πρακτικές, χωρίς βέβαια να μπορεί να μιλήσει κανείς για απομάκρυνση από την επίσημη γραμμή της ορθοδοξίας.

Η ίδια τάση προς την ευζωία ανιχνεύεται και στην επιστολογραφία, στην οποία μπορεί κανείς να σταχυολογήσει πληθώρα παραδειγμάτων που πείθουν ότι η ικανοποίηση της γεύσης απασχολούσε έντονα τους Βυζαντινούς αυτήν την περίοδο. Αρώματα και εκλεκτά εδώδια αποτελούν συνήθη δώρα τα οποία ανταλλάσσονται ακόμα και μεταξύ εκκλησιαστικών ανδρών. Αν και καταβάλλεται προσπάθεια να τονιστεί ο συμβολικός και όχι ο υλικός χαρακτήρας του δώρου και να δοθεί έμφαση στη χειρονομία, είναι ενδιαφέρον ότι συχνά οι επιλογές απο-

λεια μάλλον ιερά φροντιστήρια είναι δοκείν και ό.π., 365.89-92: *Ἡ δὲ βασιλὺς καὶ μῆτηρ ἐμῆ (ἡ Εὐφροσύνη Δοῦκανα), τὸ τῆς σεμνότητος ἄγαλμα, τὸ τῆς ἀγιότητος καταγώνιον, μὴ ὅτι γε πῆχυν ἢ βλέμμα δημοσιεύειν ἠγάπα, ἀλλ' οὐδὲ φωνῆν ἐκεῖνης ἤθελεν εἰς ἀσυνήθεις παραπέμπεσθαι ἀκοάς.*

22 Νικητάς Χωνιάτης, *Χρονικὴ δῆγησις*, ἐκδ. I.-A. van Dielen (CFHB 11/1· Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 1975), 47.68-72: *ἀργολογίαν δὲ καὶ σαπρολογίαν τὴν ἐπὶ κοινῆς ἀκροάσεως καὶ τὸν ἐπιτασιοῖς καὶ διαίταις ἄσπιτον ὅσα καὶ λήγην τινὰ βιωφθόρον τῶν ἀνακτόρων ἀπεσάρωσε καὶ τὸν ἐμβριθῆ χαρακτηρίζων σωφροιστὴν καὶ μμηγιάς ἕναντοῦ τούς ὑπὸ χεῖρα γλιχόμενος πᾶσαν ἀρετῆς ἰδέαν μετῶν οὐκ ἀνίει.*

23 Χωνιάτης, *Χρονικὴ δῆγησις*, 53-4 στίχοι 59-64: *αὕτη μὲντοι οὐ τοσοῦτον τοῦ σωματικοῦ κάλλους ἐφρόντιζεν, ὅσον τοῦ ἔνδον καὶ περὶ ψυχῆν ἐπεμέλετο. οὐκοῦν ἐξομνημένη τὰ ἐκ τῶν κόνεων ἐπιτρίμματα καὶ τοὺς τῶν ὀφθαλμῶν ὑπογραμμούς καὶ τὸν πλάστην τὸν κάτωθεν καὶ τὸ τεχνικὸν ἀλλ' οὐ φυσικὸν ἔρευθος καὶ ταῖς ἄφροσι τῶν γυναικῶν αὐτὰ ἐπιρρίπτουσα ταῖς ἀρεταῖς προσσυνεῖχε καὶ ὠραῖζετο.*

24 Χωνιάτης, *Χρονικὴ δῆγησις*, 54.65-7.

25 Χωνιάτης, *Χρονικὴ δῆγησις*, 145-6 στίχοι 16-29.

σκοπούν στην ικανοποίηση των αισθήσεων, συνήθως της όσφρησης και της γεύσης. Κάποια ανάλογα παραδείγματα είναι γνωστά και από την επιστολογραφία του δεκάτου αιώνα, τώρα όμως είναι η πρώτη φορά που γίνεται τόσο πολύς λόγος για την ικανοποίηση μιας αίσθησης. Πέραν των περιόδων της νηστείας, κατά τις οποίες όπως φαίνεται το κρασί, το ψωμί και τα φρούτα ήταν συνηθισμένα δώρα μεταξύ φίλων και γνωστών, οι επιστολογράφοι αντήλλασαν μεταξύ τους πολύ πιο εξεζητημένα είδη, όπως διάφορα είδη ψαριών ή κρέατος συντηρημένων με διαφορετικούς τρόπους.²⁶ Λαϊκοί και εκκλησιαστικοί άνδρες παραγγέλλουν στην αλληλογραφία τους εξεζητημένες γεύσεις οι οποίες μέχρι τότε δεν ενδιέφεραν τους Βυζαντινούς. Κοινό σημείο αφετηρίας στις περισσότερες από αυτές τις επιστολές είναι η δυσμενής, υποτίθεται, θέση όλων αυτών οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι για κάποιους, υπηρεσιακούς συνήθως, λόγους να διαβίωσουν μακριά από την Κωνσταντινούπολη, και οι οποίοι αναπολούν τις μέρες κατά τις οποίες μπορούσαν χωρίς κανένα κώλυμα να απολαύσουν την πληθώρα των αγαθών τα οποία παρείχε η πρωτεύουσα.²⁷ Είναι ενδιαφέρον ότι κανείς δε διανοείται να κατηγορήσει τους επιστολογράφους για προσκόλληση σε υλικά και επομένως φθαρτά αγαθά. Αν και οι αναφορές αυτές δεν υποδηλώνουν υποχρεωτικά μεγαλύτερο ενδιαφέρον απ' ό,τι στο παρελθόν για υλικά αγαθά, αποτελούν ωστόσο ενδείξεις απελευθέρωσης από αντιλήψεις που παλαιότερα απέτρεπαν την εκδήλωση αυτού του ενδιαφέροντος.

Η αγάπη για το πολυτέλες στον ιδιωτικό βίο δεν περιοριζόταν μόνο στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Όπως προκύπτει από τον κύκλο των πτωχοπροδρομικών ποιημάτων, το ενδιαφέρον αυτό χαρακτήριζε και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα της πρωτεύουσας. Στο πρώτο από τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα καταγράφονται οι απαιτήσεις της γυναίκας ενός φτωχού λογίου, η οποία κατηγορεί το σύζυγό της για την αδυναμία του να της παράσχει ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο. Στις απαιτήσεις της, οι οποίες προβάλλονται ως απολύτως λογικές, συμπεριλαμβάνεται ένα μεταξωτό μιάτιο με ένα δίμιτο ύφασμα καθώς και ένα δαχτυλίδι και ένα βραχιόλι.²⁸ Είναι ενδεικτικό ότι η σύζυγος του ενδεούς λογίου

²⁶ A. Karpozelos, «Realia in Byzantine epistolography X–XIIc.», *BZ* 77 (1984), 23–7.

²⁷ Σε μια επιστολή, η οποία αποτελεί υπόδειγμα σοφιστικής, ο Μιχαήλ Ιταλικός ο οποίος βρίσκεται στη Φιλιππούπολη, γράφει στο φίλο του Θεόδωρο Πρόδρομο στην Κωνσταντινούπολη, ότι με δεδομένο τη μεταξύ τους ταύτιση, δεν έχει νόημα να του ζητάει ο Πρόδρομος διάφορα προϊόντα της Φιλιππούπολης, τη στιγμή που αφού τα γεύεται ο Ιταλικός, είναι σα να τα γεύεται ο ίδιος ο Πρόδρομος, ενώ ισχύει και το αντίστροφο: P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et discours* (Παρίσι, 1972), 61 στίχος 31, 62 στίχοι 1–3 και 16–25).

²⁸ Πτωχοπρόδρομος, έκδ. Eideneier, 100.46 και 50–2.

καταγόταν πιθανώς από μια μεσαία οικογένεια, όπου οι ανέσεις αυτές θεωρούνταν φυσικές.²⁹ Προκειμένου μάλιστα να καλυφθεί η διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση για είδη πολυτελείας από όλο και ευρύτερα πληθυσμιακά στρώματα, παρατηρείται η διάδοση «προϊόντων» τά οποία δεν ήταν παρασκευασμένα από αμιγώς πολυτίμιες πρώτες ύλες: π.χ στα μεταξωτά παρατηρείται η ανάμιξη μετάξης με μαλλί ή βαμβάκι προκειμένου να δημιουργηθεί ένα ύφασμα λιγότερο πολυτίμιο από το μεταξωτό, σίγουρα όμως αρκετό για να ικανοποιήσει τη ματαιοδοξία ορισμένων ευκατάστατων «αστών», οι οποίοι επιθυμούσαν να βρουν τρόπο προβολής της οικονομικής ευρωστίας τους.³⁰

Ο δωδέκατος αιώνας χαρακτηρίζεται επίσης από μεγαλύτερη άνεση στην προσέγγιση ζητημάτων όπως ο έρωτας. Η περιγραφή των ερωτικών περιπετειών του Ανδρονίκου Κομνηνού από το Νικήτα Χωνιάτη υποδηλώνει μια διαφοροποίηση σε σχέση με την προγενέστερη ιστοριογραφία, ενώ ταυτόχρονα είναι ενδεικτική της διάθεσης του συγγραφέα να ικανοποιήσει ένα αναγνωστικό κοινό το οποίο αρεσκόταν σε τέτοιου είδους θέματα.³¹ Το ίδιο ενδιαφέρον μαρτυρεί και η εμφάνιση του Χωνιάτη στη συμπεριφορά της Μαρίας Κομνηνής, κόρης του Μανουήλ Α'. Στο σημείο αυτό μάλιστα η προσέγγιση του ιστορικού θυμίζει φροσύδικη ανάληψη.³² Η «περιέργεια» αυτή εμφανίζεται και στη μυθιστορία της εποχής.³³ Είναι πολύ γνωστές για να επιμείνει κανείς οι αναφορές του κομνηνείου μυθιστορηματός *Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν* στις ερωτικές φαντασιώσεις του ήρωα.³⁴ Πιο

²⁹ Για την πιθανή οικογενειακή προέλευση της συζύγου του λογίου, βλ. Ν. Οικονομίδης, «Ματζουκίνα-Ματζουκάτος in Ptochoprodromos», στο C. Constantinides, Ν. Panagiotakes και άλλοι (επιμ.) *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning* (Βενετία, 1996) 315–9.

³⁰ Στον Πτωχοπρόδρομο, έκδ. Eideneier, 144.87, απαντά για πρώτη φορά ο όρος *αίγειομέταξα*. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του D. Jacoby, «Silk in western Byzantium», *BZ* 84/85 (1991–1992), 474–5, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο όρος *διβλάνταριν κορνίν*, ο οποίος απαντά στον Πτωχοπρόδρομο, χαρακτηρίζει ύφασμα από μετάξι και βαμβάκι.

³¹ Η.-G. Beck, *Byzantinisches Erotikon* (Μόναχο, 1986), 136–7.

³² Ο Χωνιάτης, Χρονική διήγησης, 170–1, στίχοι 34–6, δε διατάζει να γράψει για τη Μαρία Κομνηνή: *ἦν οὖν ἡ κόρη πολυμνήστη βασιλεία καὶ κατὰ τὴν Ἀγαμεμνόνειον Ἥλέκτραν ἄλεκτρος ἐπὶ πολλὴ τοῖς ἀνατόροις ἀλύουσα καὶ κατ' ἀχρωαῖδα ὕδρηλὴν ὑψηλὴ καὶ κοίτης ἀνδρώας ἰμείρουσα.*

³³ Για το βυζαντινό μυθιστόρημα του 12ου αιώνα, βλ. Beck, *Erotikon*, 142 κε. (που το χαρακτηρίζει ως Liebesroman): Η. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Β', μφρ. Τ. Κόλιας και άλλοι (Αθήνα, 1992) 525 κε. Βλ. επίσης τη μελέτη του P. Agapitos, «Dreams and the spatial aesthetics of narrative presentation in Livistros and Rhodamne», *DOP* 53 (1999), 111–47, η οποία αν και επικεντρώνεται σε ένα μόνο μυθιστόρημα της παλαιολογειακής περιόδου προσφέρει μια εξαιρετικά στέρεη βιβλιογραφική βάση για όποιον θέλει να μελετήσει το ζήτημα του βυζαντινού μυθιστορηματός.

³⁴ Beck, *Erotikon*, 147–8. Το μυθιστόρημα *Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν* παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο διότι προσεγγίζει ρεαλιστικά το ζήτημα της ερωτικής επιθυμίας, αλλά και

ακραίο όμως παράδειγμα προσέγγισης της ερωτικής επιθυμίας, και μάλιστα της πιο ανορθόδοξης, αποτελεί η ηθοποιία του Νικηφόρου Βασιλάκη που έχει ως θέμα της τον έρωτα της Παισιφάης για τον ταύρο.³⁵

Μια επιστολή του Μιχαήλ Ιταλικού με την οποία αυτός προσκαλεί τον ανειπιό κάποιου εφόρου Θεοφάνη να παρακολουθήσει τα μαθήματά του³⁶ απηχεί έντονα το ενδιαφέρον για τις αισθήσεις και την ικανοποίησή τους. Ο Ιταλικός αναφέρεται μεταφορικά στη διδασκαλία του ως «λογικό συμπόσιο» όπου παρατίθενται τα εκλεκτότερα εδέσματα, τα οποία ξεπερνούν σε ποικιλία ακόμα και την συβαριτική τρυφή.³⁷ Για του λόγου το αληθές, δίνει έναν κατάλογο πλουσιών εδεσμάτων, ο οποίος πράγματι εντυπωσιάζει αν σκεφτεί κανείς ότι χρησιμοποιούνται μεταφορικά για να δηλώσουν γνωστικά αντικείμενα όπως η μηχανική, η οπτική και τα μαθηματικά.³⁸ Πάντα στο ίδιο πνεύμα, ο Ιταλικός αναφέρεται στον Πυθαγόρα και τον Πλάτωνα, οι οποίοι υπηρετούν ως οινοχόοι στο συμπόσιο, ενώ ο Αριστοτέλης και η Περιπατητική σχολή είναι οι αρχιμάγειροι. Στη συνέχεια της ίδιας επιστολής, χρησιμοποιώντας πάντα μεταφορικά τις αισθήσεις, ο Ιταλικός αναφέρεται στη «βάθραρον φιλοσοφίαν» των Αιγυπτίων και των Χαλδαιών με την οποία συμπληρώνει τη διδασκαλία του διανθίζοντάς την με αυτόν τον τρόπο, όπως κάποιος ο οποίος παραθέτει ένα γεύμα προσφέρει στους συνδαιτημόνες μουσική και τραγούδι.³⁹ Δε διατάζει μάλιστα να υποστηρίξει, ότι αντίθετα με τον Πλάτωνα, ο οποίο-

διότι η επιθυμία βρίσκει διέξοδο στο χώρο του ονείρου. Γενικά για το μυθιστόρημα αυτό, βλ. Μ. Αλεξίου, «A critical reappraisal of Eustathios Makrembolites' Hysmine and Hysminias», *BMGs* 3 (1977), 23–43. Ειδικότερα για το μοτίβο του Έρωτα-βασιλέα, βλ. Ρ. Magdalino, «Eros the king and the king of Amours. Some observations on Hysmine and Hysminias», *DOP* 46 (1992), 197–204.

³⁵ Beck, *Erotikon*, 140–1. Ο Beck, *Η βυζαντινή χιλιετία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ (Αθήνα, 1990), 200–1, δίνει τη δική του ερμηνεία για την παράδοση αυτή δημιουργία θεωρώντας ότι αυτή αποτελεί έναν τρόπο διαφυγής του συγγραφέα από τα ταμπού της ορθοδοξίας.

³⁶ Η καριέρα του Ιταλικού ήταν εντυπωσιακή: καθηγητής της ρητορικής και, πιθανώς ταυτοχρόνως, της φιλοσοφίας, διδάσκαλος της ιατρικής, διδάσκαλος των ευαγγελίων, μητροπολίτης Φύλιππουπόλεως (Gautier, *Michel Italikos*, 16–28).

³⁷ Gautier, *Michel Italikos*, 156.3–8, 157.1–2: *καλῶ τοῖνυν αὐτὸν* (το νεαρό συγγενή του Θεοφάνη, αγνώστου κατά τα άλλα) *εἰς τὴν λογικὴν ταυτηνὴ πανδαισίαν, ἣν καθ' ἐκάστην ποιῶμαι τοῖς νέοις, εὐφραίνων αὐτούς τοῖς ἀπὸ τῶν λόγων ἐδέσμασιν. ἔνεστι γάρ τούτοις καὶ ἔλαφος φιλοσοφομένη καὶ πτώξ φνισιολογούμενος καὶ τῶς Μηδικὸς καὶ πέριδιξ ῥοδικὸς καὶ κύκνος μουσικός, καὶ τὸ πλουσιώτατον ὅτι ὄσα οὐδ' οἱ περὶ τὴν Σύβαριν ἐξηγούκασι καὶ ὀπόσα οὐδ' ὁ τρυφηλότατος τῶν φιλοσόφων Ἀρίστιππος κατηγούσατο τούτοις εἰς πληρομὴν ἄθρόα πάντα παράκειται.*

³⁸ Gautier, *Michel Italikos*, 157.3–10 και 15–8.

³⁹ Gautier, *Michel Italikos*, 158.13–17: *ἔστι δ' ὅτε καὶ τῆς βαθράρον φιλοσοφίας ὄση Χαλδαίους καὶ Αἰγυπτίους ἐξεύρηται φιλοτιμῶμαι τὴν τράπεζαν καὶ καταναλῶ τοῖς μέλει καὶ καταθέλω τοῖς*

ος θεωρούσε την τέχνη της παρασκευής της τροφής υποδεέστερη της ιατρικής, όπως και τη ρητορική κατώτερη της νομοθετικής δραστηριότητας, τολμά να αναμείξει τη μαγειρική τέχνη με τη φιλοσοφία.⁴⁰ Η υπερβολή είναι προφανής. Βέβαια η μεταφορική χρήση της υλικής τροφής προκειμένου να αναφερθεί κανείς στη γνώση, η οποία είναι η πνευματική τροφή, δεν είναι κάτι το καινοφανές. Θεωρώ όμως σημαντικό νεωτερισμό εκ μέρους του Ιταλικού το γεγονός ότι σκηνοθετεί στην επιστολή του μια εικόνα συμποσίου, όπου κυριαρχούν οι αισθήσεις γέυση, όραση, όσφρηση, ακοή, προκειμένου να παρουσιάσει το περιεχόμενο της διδασκαλίας του. Έναν αιώνα νωρίτερα, ο Μιχαήλ Ψελλός κατέφυγε σε πολύ πιο συντηρητικά σχήματα για να αναφερθεί στη σχολή του και τους μαθητές του αντλώντας εικόνες από τη στρατιωτική ζωή. Οι μαθητές του ήταν στρατιώτες, ενώ οι αρχαιότεροι ήταν δεκάρχες και μοιρηγέτες. Όσον αφορά δε στον ίδιο, αυτοχαρακτηριζόταν ως ο *ἀρχηγέτης τοῦ στρατοπέδου*.⁴¹ Είναι φανερό ότι ο Ιταλικός έχει διαφορετικό σύστημα αξιών από ό,τι ο φιλόσοφος του ενδεκάτου αιώνα.

Η αλλαγή αυτή στη νοοτροπία συνδέεται με διάφορες εξελίξεις στη βυζαντινή κοινωνία. Η επέκταση των βυζαντινών συνόρων στην Ανατολή με την προσάρτηση της Αρμενίας και της Ιβηρίας τον ενδέκατο αιώνα προσέθεσε νέο ζωτικό χώρο δράσης στην εμβέλεια των βυζαντινών εμπορικών. Οι περιγραφές των ιστορικών και χρονογράφων της εποχής για το Αρτζε στην Αρμενία, όπου συγκεντρωνόταν πλήθος εμπορευμάτων προερχομένων από την Περσία και την Ινδία, απεικονίζουν με ανάγλυφο τρόπο την εμπορική δραστηριότητα στις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές.⁴² Οι βυζαντινοί έμποροι άρχισαν να δραστηριοποιούνται ολοένα και περισσότερο.⁴³ Σταδιακά διαφοροποιήθηκαν από τα υπόλοιπα λαϊκά στρώματα και συγκρότησαν ιδιαίτερη ομάδα, η οποία μάλιστα διεδραμάτισε και κάποιο ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις υποστηρίζοντας τη νόμιμη εκπρόσωπο της μακεδο-

κρούσμοσι και συνέχω ῥυθμοῖς, και νῦν μὲν τὴν χρωματικὴν ἄδω, νῦν δὲ τὴν σύντονον μουσικὴν ἀναβάλλομαι.

⁴⁰ Gautier, *Michel Italikos*, 158.3–6.

⁴¹ Μιχαήλ Ψελλός, *Εἰς δύο τινὰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ λογογραφῆσαντας πρὸς ἀλλήλους*, ἐκδ. Α. R. Littlewood, *Michaelis Pselli Oratoria minora* (Λιψία, 1985), 74.42–4.

⁴² Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία*, ἐκδ. W. Brunet de Presle και I. Bekker (CSHB· Βόννη, 1853), 148: *τὴν Θεοδοσίου πόλιν... ἀούκτον γενομένην διὰ τὸ ἐν τῇ πολιτείᾳ τοῦ Ἄρξη πλησίον οὖση και ἐν καλῷ τῆς θέσεως ὀρομένη μεταθέσθαι τοῖς ἀνθρώποις τὴν οἰκισιν, και μεγάλην ἐγκαταστήσαι χωρόπολιν και παντοίων ὀνίων, ὅσα Περσικὴ τε και Ἰνδικὴ και ἡ λοιπὴ Ἀσία φέρει*. πβ. Ἰωάννης Ζωναράς, *Ἱστορία*, ἐκδ. T. Büttner-Wobst, τόμ. Γ (CSHB· Βόννη, 1897), 638.

⁴³ Πα την κινητικότητα των εμπορικών, βλ. Μ. Γερολυμάτου, «Παρατηρήσεις για το μισρασιατικό εμπόριο τον 11ο αι.», στο Β. Βλυσιδου (επιμ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 11ο αι. (1025–1081). Η αυτοκρατορία σε κρίση*; (Αθήνα, 2003), 198–9.

νικής δυναστείας Ζωή όταν αυτή παραγκωνίστηκε από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ε'.⁴⁴ Κάποια στιγμή μάλιστα οι ισχυρότεροι οικονομικά απέκτησαν δικαίωμα πρόσβασης στη Σύγκλητο.⁴⁵ Στη συνείδηση των συγχρόνων τους οι έμποροι ήταν οι *άριτοι προκόπτειν άρξάμενοι*.⁴⁶ Την ίδια μάλιστα περίοδο εμφανίστηκε κάποια διαφοροποίηση στον κόσμο των εμποροβιοτεχνών.⁴⁷ Παράλληλα, η υποτίμηση του βυζαντινού νομίσματος η οποία παρατηρείται από την τέταρτη δεκαετία του ενδεκάτου αιώνα συνδέεται με την αλματώδη ανάπτυξη της βυζαντινής οικονομίας, αποτέλεσμα της οποίας ήταν οι αυξημένες ανάγκες της νομισματικής κυκλοφορίας.⁴⁸ Με άλλα λόγια άρχισε να κυκλοφορεί περισσότερο χρήμα, να υπάρχουν περισσότερα διαθέσιμα αγαθά και περισσότεροι άνθρωποι οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να πληρώσουν για να τα αποκτήσουν.

Ο δωδέκατος αιώνας συμπίπτει με τη μαζική είσοδο των Ιταλών εμπόρων στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Χάρης στα προνόμια τα οποία τους είχαν παραχωρήσει οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών, Βενετοί, Πισάτες και Γενουάτες έμποροι αναμίχθηκαν ενεργά στο εμπόριο της περιοχής.⁴⁹ Ανέλαβαν τη μεταφορά ειδών πολυτελείας από τα λιμάνια της Αιγύπτου και της Συρίας στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί προς τα ιταλικά λιμάνια. Η πραγματικότητα αυτή άφησε τα ίχνη της και στη λογοτεχνία της εποχής. Στην έμμετρη μυθιστορία *Τὰ κατὰ Ῥοδάνθην καὶ Δοσικλέα*⁵⁰ γίνεται αναφορά σε εμπορικά πλοία τα οποία

⁴⁴ Ψελλός, *Χρονογραφία*, έκδ. Renauld, τόμ. Α', 102: *οἱ δ' οὖν ἐπὶ τῶν ἐργαστηρίων καὶ πρὸς μεγάλας τὸλμας παρεσκευάζοντο.*

⁴⁵ Ο Ψελλός, *Χρονογραφία*, έκδ. Renauld, τόμ. Α', 132, σχολιάζει με έμμεσο τρόπο αρνητικά το μέτρο: *μυροῦ δὲν τὸν ἀγοραῖον καὶ ἀγύρην δῆμον ξύμπαντα κοινωνοῦς τῆς γερονοσίας πεποιήκε.* Παρά τη διατύπωση του Ψελλού, δεν είναι σίγουρο ότι το μέτρο αφορούσε σε όλους τους εμποροβιοτέχνες. Το πιθανότερο είναι ότι εφαρμόστηκε μόνο για τους σημαντικότερους από αυτούς.

⁴⁶ Νισηφόρος Βρυέννιος, *Ίστορία*, έκδ. P. Gautier (CFHB 9' Βρυξέλλες, 1975), 98. Βλ. γενικά τις παρατηρήσεις του N. Svoronos, «Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes», *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. Main Papers XII* (Οξφόρδη, 1966), 381 = *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin* (Λονδίνο, 1973), αρ. IX, 9.

⁴⁷ Ο Ατταλειάτης, *Ίστορία*, 12, αναφέρεται στους τῆς ἀγορᾶς προεξάρχοντες. Ο όρος δηλώνει μάλλον τα επιφανέστερα μέλη του εμπορικού κόσμου της πρωτεύουσας.

⁴⁸ C. Morriison, «La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation», *TM 6* (1976) = *Monnaie et finance à Byzance: analyse, techniques* (Αλντερεστ, 1994), αρ. IX, 17–20, 24–30, 43–47. πβ. M. Hendy, *Studies on the Byzantine Monetary Economy* (Καίμπριτζ, 1986), 509–10, και P. Lemerle, *Cinq études sur le onzième siècle byzantin* (Παρίσι, 1979) 285–7.

⁴⁹ R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen Byzanz und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081–1204)* (Άμστερνταμ, 1984).

⁵⁰ Για μια ανάλυση του μυθιστορηματος και των πηγών εμπνευστός του, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία* (όπως πιο πάνω, σημ. 33), 537–43.

μετέφεραν ενδύματα, πολύτιμους λίθους, μαργαριτάρια και αρωματικά ξύλα με προέλευση την Ινδία και την Αλεξάνδρεια.⁵¹ Η Κωνσταντινούπολη έγινε ο κύριος διαμετακομιστικός σταθμός στο εμπόριο ειδών πολυτελείας μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Παράλληλα, τα προϊόντα της βυζαντινής επαρχίας αποστέλλονταν κατευθείαν στην πρωτεύουσα, όπου υπήρχε μεγάλη ζήτηση. Οι Κωνσταντινουπολίτες είχαν μεγαλύτερη ευχέρεια να απολαύσουν τα κρασιά της Χίου, της Ρόδου, αλλά και του θεσσαλικού Πτελεού και της Εύβοιας, από ό,τι π.χ. οι κάτοικοι της γειτονικής στις δύο τελευταίες περιοχές Αττικής. Ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης, με μεγάλη πικρία, παρομοιάζει σε επιστολή του στο φίλο του Δημήτριο Δρμυύ, ο οποίος βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, την πρωτεύουσα με δεξιαμενή όπου ρέουν οι κρουνοί των αγαθών από όλη την αυτοκρατορία.⁵² Η αυξημένη εισροή όλων αυτών των αγαθών στις βυζαντινές αγορές και κυρίως σε αυτήν της πρωτεύουσας σε συνδυασμό με την οικονομική πρόοδο καλλιέργησαν ένα καταναλωτικό πρότυπο, το οποίο, όπως ήταν φυσικό, δεν άφησε ανεπηρέαστη καμιά κοινωνική ομάδα. Είναι γνωστή η αναφορά του λεγόμενου Πτωχοπρόδρομου στο παράπονο του γραμματικού για την οικονομική πρόοδο του τσαγγάρη γείτονά του, η οποία του εξασφαλίζει άνετη διαβίωση, σε αντίθεση με τη δική του μίζερη ζωή.⁵³

Η σύνδεση και αλληλεξάρτηση εμπορίου, κοινωνίας και αισθήσεων είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα φαινόμενα του δεύτερου μισού του ενδεκάτου και του δωδεκάτου αιώνα. Η οικονομική ευμάρεια, που στηρίζεται στην ανάπτυξη του εμπορίου, πυροδοτεί την καλλιέργεια συνηθειών που σκοπό έχουν την προβολή του ατόμου και την επιβεβαίωση της κοινωνικής θέσης του. Το ενδιαφέρον για πράγματα του υλικού κόσμου τα οποία ξεπερνούν τις στοιχειώδεις βιοτικές ανάγκες και αποτελούν τις γοητευτικές εκείνες λεπτομέρειες που δίνουν χρώμα στην καθημερινότητα αυξάνει. Οι αισθήσεις, κυρίως η γεύση, η οποία είναι συνυφασμένη με την όσφρηση, και η όραση η οποία συνδέεται και με την αφή, κατακτούν ζωτικό χώρο στο βυζαντινό βίο.

Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών

⁵¹ Θεόδωρος Πρόδρομος, έκδ. Μ. Marcovich, *Theodorus Prodromus, De Rhodanthe et Dosiclis amoribus libri IX* (Λιψία, 1992), 100 στίχοι 239–49.

⁵² Μιχαήλ Χωνιάτης, *Έπιστολαί*, έκδ. F. Kolovou, *Michaelis Choniatae Epistulae* (CFHB 41· Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001), αφ. 5, στίχοι 60–5.

⁵³ Πτωχοπρόδρομος, έκδ. Eideneier, 120–4 στίχοι 78–139.